

МЕЖІ ПСИХОАНАЛІТИЧНОГО ПІДХОДУ В КУЛЬТУРОЛОГІЇ

У статті зроблено спробу розв'язати деякі граничні задачі психоаналітичного підходу до текстів культури. Пропонуються такі принципи, як «абстрактне через абстрактне» та «конкретне через конкретне».

1. Граничні задачі

Жодна теорія не є всесильною. Навіть якщо вона правильна. Кожна теорія рано чи пізно буває змушена розв'язувати задачі на границях свого проблемного поля та масиву фактів, які вона має право вважати за «свої». Радість експансії підходу, що виявився плідним, неминуче заводить дослідника на території, де цей підхід уже не діє, де він спростовує себе, - що є річ, цілком природна для наукової теорії, школи чи парадигми. У Жижеківській версії лакано-геґельянства це «момент істини» теорії і водночас - момент, коли вона доводить своє редукаціоністське перебільшення до самозаперечення [1]. Можливо, це й так у контексті 11 -ї тези про Фейєрбаха, якою С. Жижек охоче оперує на сторінках цитованої праці («Чума фантазій») [2], саме нею пояснюючи недоречності Лаканових (і своїх теж) інтерпретацій фільмів, текстів, філософій: річ, мовляв, не в тім, щоб інтерпретувати, а в тім, щоб переінакшити.

Проте для наукової теорії (з наголосом на слові «наукової»; «НК» сюди не входить) момент фальсифікації є не стільки «моментом істини», скільки граничною задачею, що її необхідно поставити й адекватно розв'язати для окреслення меж, всередині яких (а не поза ними) вона працездатна. Якщо цього не зробити, фальсифікація у так званий момент істини (тобто в момент перебільшення, поширення на все) заднім числом ляже на всю теорію, навіть на ту її актуальну базу, яка й справді є якщо не істинною, то принаймні адекватною. Таке вже сталося на наших очах з юнгіанством. Сам К.-Г. Юнг недвозначно підкреслював, що методи аналітичної психології можуть застосовуватися лише до так званої «профетичної» творчості, а до продуктів тієї творчості, що її зазвичай називають «психологічною», його теорії якраз додати нічого [3]. Але

правовірні юнпанці заходилися шукати архетипи всюди; як результат, у порядку реактивного утворення розвинулося антиюнгіанство (напр., Ричард Нолл) [4], і солідний вчений архетипів може тепер уже не бачити ніде. Те саме може статися і з іншим відгалуженням психоаналізу - лаканівським, завдяки інтернет-гаслам на кшталт «Уперед, до перемоги лаканізму!»

2. «Дикий аналіз» та «основне правило»

Отже, в яких умовах застосовує лаканівську та/або фрейдівську методи, цілком адекватну у своїх витоках, яке-небудь дослідження, скажімо, фільмів 1930-х років? По-перше - в умовах так званого «дикого» психоаналізу, тобто такого, що здійснюється людиною, яка сама не пройшла дидактичного аналізу й, отже, не знає всіх сюрпризів свого власного несвідомого та й, до того ж, не враховує опорів і витіснень у психіці тих, до кого адресує результати аналізу. Це не знецінює аналітичних висновків (що визнавав стосовно «диких» процедур і З. Фрейд) [5]; радше це робить їх «граничними» у сенсі неможливості довести, верифікувати їх, робить їх тимчасовими, доки не буде їх фальсифіковано. До того ж, це ставить дослідника у ситуацію пророка істини, якої ніхто аж ніяк не прагне почути [6].

По-друге, метод застосовується в умовах неможливості повною мірою скористатися з основного правила психоаналізу - говорити все, що спадає на думку, не відкидаючи хибного, безглузлого, неприємного та недоречного. Це - правило для пацієнта [7]; розбиратися у сказаному буде аналітик разом з ним, тим-таки пацієнтом. У психоаналітичному сеансі - класичному, лаканівському, будь-якому, - беруть участь двоє людей, й інтерпретація є результатом їхньої співпраці. У психоаналітичному тлумаченні текстів культури текст (літературний, фільмічний, будь-

який) позбавлений своєї долі участі у вільному асоціюванні (що це йому, текстові, нагадує?), як позбавлений його й автор. За нього це робимо ми; ситуація знову гранична і вимагає проробки. На що в ній ми маємо право?

3. Загальне через загальне

Перш за все, у нас є право на застосування абстракцій психоаналітичної топіки, взагалі структурних схем, до ситуацій достатнього ступеня абстрагування. Скажімо, досить коректними є відповіді так званої «апаратної теорії» на запитання: «Чому люди дивляться кіно?»; так само коректним є відшукання едипальної траєкторії у фільмах від А. Гічкока до А. Звягінцева. «Великий Інший» у символічному ладі теж відшукується доволі успішно, як точка, до якої сходяться всі ланцюжки символізацій.

Вже трохи менш коректними є спроби всюди бачити лібідінальну економіку, особливо - її збочений придаток, лаканівську *jouissance*. Лакан ілюстрував цю «надлишкову насолоду» екстазом Св. Терези. Це переконує; важче погодитися, коли С. Жижек намагається ілюструвати свою насолоду від роботи судженням його власних родичів про те, що йому забагато платять за його філософські забави. Яку б суму він не назвав - вони завжди вважають, що Жижеку платять забагато. Проте далі, в тому ж абзаці, він каже, що коливання між «замало» й «забагато» є нібито ознакою *jouissance* [8]. Може, і є; але ж родичі не казали «замало», та й не мали казати (для них завжди «забагато» платять оцьому неробі); «замало» - «вільна асоціація» його самого, тобто Жижека. Що й у кому він аналізує?

Бо ж суб'єкт, хоч би скільки в ньому було інстанцій та реєстрів, хоч який би він «розколотий» був, міститься в одному фізичному тілі однієї, окремо взятої людини. Якщо *jouissance* - психічний еквівалент додаткової вартості, як твердять лакано-марксистки [9], - то С. Жижек носить у собі свого капіталіста, для якого виробляє додаткову вартість і у своїх же очах виглядає таким, що насолоджується нею (точніше, насолоджується інша частка його як суб'єкта). А його родичі, вірні сини экс-Югославії, такої підструктури, що була б здатна насолоджуватися відчуженою працею, не мають (принаймні для даного випадку; можливо, для якого-небудь мисливства чи рибальства вона знайдеться).

Отже, окреслюється одразу низка питань. Що за внутрішній капіталіст тут постулюється?

Чому він не на все годиться? Як не сплутати свого капіталіста з чужим?

4. Супер-Его

Для культуролога найважливішою інстанцією Фройдової другої топіки є Супер-Его. Утворене як результат Едипового комплексу, «над-Я» є носієм традиції, приписів, норм і заборон, джерелом ідентифікацій суб'єкта в культурі (як «Я-ідеал»). У «над-Я» панує вищезгаданий «великий Інший»; у його стінах живе наш «внутрішній капіталіст», у чюю власність переходить *jouissance*.

Втім, назвати Супер-Его Супер-Егом - ще не значить сказати щось нове. Надто високий тут ступінь абстракції; тому «капіталіст» і вийшов не універсальний. У всіх є Супер-Его як структура, але воно по-різному наповнене у носіїв різних традицій. Відомо, до того ж, що З. Фройд у пізніх лекціях (1932 р.) [10] небезпідставно зазначав, що ми засвоюємо не безпосередній образ наших батьків як основу Супер-Его, а присвоюємо Супер-Его своїх батьків як наше власне. Тобто, наповнення залежить не від нашого оточення в дитинстві, а від передісторії тих, хто нас оточував. Супер-Его відстає на покоління й більше від свідомих намірів вихователів (тим паче - від усвідомлюваних цінностей того, чиє «над-Я» аналізується).

5. Кого ми аналізуємо, або конкретне через конкретне

У «граничній» ситуації застосування психоаналізу до інтерпретації культури тим, хто продукує вільні асоціації, і тим, хто їх аналізує, є одна й та сама особа. Звідси - перетинання кордонів окремо взятих фізичних людських суб'єктів у незаконний спосіб (як у С. Жижека); звідси ж і сліпота до його незаконності, бо і в продукуванні матеріалу, і в його витлумаченні бере участь одне й те ж саме Супер-Его. Пропозиція С. Жижека - від традиційної ідеологічної критики, яка зводила абстрактне до конкретного (теорії до класової боротьби і т. п.), перейти до такої критичної процедури, яка зводила б конкретне до абстрактного. Нам ця пропозиція здається утопічною, що ми й намагалися проілюструвати: абстрактне (топіка) добре працює на рівні абстрактного (позиціонування суб'єкта, констатація едипальної траєкторії як такої, констатація «додаткової насолоди» як можливості), але гальмується на рівні конкретного (що й для кого буде джере-

лом *jouissance*, що й для кого ним не буде). Задача «що й для кого» вимагає бодай якогось аналогу основного правила, що базуватиметься на принципі зв'язування конкретного з іншим конкретним.

Як приклад, наведемо поняття «соціального Едипа», запроваджене одним радянським психологом перебудовної доби [11]. Малося на увазі заповнення позиції ідеалізованого авторитету (і водночас суперника), який завжди присутній в едипальному трикутнику, не конкретним образом батька саме цієї конкретної дитини, а штучно конкретизованим образом «батька народів», «вождя й учителя», - ситуація, якої прагнуло (а іноді й досягало) тоталітарне виховання. Супер-Его радянської людини частіше за все містило в собі дешицу Леніна-Сталіна, хоч ця людина могла усвідомлювати себе вільною і від цих двох, і від вічної боротьби, скажімо, з антиподом двох вождів Львом Троцьким. Неприємний домішок вождівського походження успадкувало і Супер-Его пострадянської людини - за законом засвоєння від батьків їхнього Супер-Его, з відставанням від актуальної реальності умов життя і виховання. Не виключено, що активізацією тимчасово витісненого «над-Я» пояснюється по-жвавлення інтересу до творчого методу соцреа-

лізму, констатоване, наприклад, фахівцем з «Білих Стовпів» В. Дмитрієвим на круглому столі з красномовною назвою: «Соціалістичний реалізм: вчора, сьогодні... завтра?» (5 грудня 2003 р.). Не виключено, що тим самим архаїчним «над-Я» витягнуто на світ Божий привиди Берії («Кат чи реформатор?» - передача каналу «1+1», теж грудень 2003 р.) та Троцького як зразкового «анти-Сталіна», «демонічного двійника», за виразом Б. Гройса [12]; треба лише змінити знак - і зразковий ворог заступає місце зразкового батьківського авторитету. На наше щастя, саме наше несвідоме, саме тут і зараз, є найпридатнішим інструментом для аналізу такого роду рецидивів. Завдяки спорідненості не лише абстрактної структури, а й конкретного наповнення наших «над-Я», вони цілком спроможні забезпечити одне одного вільними асоціаціями навіть в умовах «дикого» аналізу, що перетворюється в даному випадку на колективний самоаналіз. Вважається, що в Супер-Его нічого не можливо анулювати, якщо воно там уже є [13]. Сподіваюся, проте, що процедура аналізу допоможе, як у хрестоматійному сні З. Фрейда, пояснити кожному окремому колишньому всенародному «батькові», що він уже мертвий, і поставити на «соціальному Едипі» крапку.

1. Žižek S. The Plague of Fantasies.- London; New York: Verso, 1997.-P. 93.
2. Ibid.- P. 96.
3. Юнг К.-Г. Психология и литература / Юнг К., Нойманн Э. Психоанализ и искусство.- К.: Ваклер, 1996.- С. 35-36.
4. Ноля Р. Арийский Христос: Тайная жизнь Карла Юнга.- К.: Ваклер, 1998.- 432 с.
5. Фрейд З. О «диком» психоанализе / Фрейд З. Основные принципы психоанализа.- К.: Ваклер, 1998.- С. 13-20.
6. Пор.: Брюховецька О. Чи легко бути молодим? // Кіно-Театр,- 2004.- № 1 (51).- С. 30.
7. Фрейд З. О психоанализе // Зарубежный психоанализ.-

- СПб.: Питер, 2001.- С. 34; пор.: Ференцы Ш. К вопросу о психоаналитической технике // Там само.- С. 134.
8. Žižek S. Op. cit.- P. 54.
9. Жижек С. Возвышенный объект идеологии.- М.: Худ. журнал, 1999.-С. 57.
10. Лаплани Ж., Понталис Ж.- Б. Словарь по психоанализу.- М.: Высш. школа, 1996.- С. 446.
11. Белкин А. И. Зигмунд Фрейд: возрождение в СССР? // Фрейд З. Избранное.- М.: Внешторгиздат, 1989.- С. 29-30.
12. Гройс Б. Искусство утопии.- М.: Худ. журнал, 2003.- С. 85.
13. Балинт М. Базисный дефект.- М.: Когито-Центр, 2002.-С.13.

M. Sobutsky

LIMITS OF THE PSYCHOANALYTIC APPROACH IN CULTURAL STUDIES

In the article an attempt is made at solving some borderline problems of the psychoanalytic approach to texts of culture. The principles «abstract through abstract» and «concrete through concrete» are proposed.